

ANDRZEJ WRZYSZCZ (Lublin)

Z działalności Sądu Specjalnego w Radomiu (1939–1945)

W okresie okupacji działały na ziemiach polskich różne sądy niemieckie. Na terenach wcielonych do III Rzeszy największe znaczenie miały sądy specjalne (Sondergerichte). Działalność tych sądów znalazła szerokie odbicie w polskiej literaturze historyczno-prawnej. Fundamentalne znaczenie mają przede wszystkim prace Edmunda Zarzyckiego, Alfreda Koniecznego, Jana Waszczyńskiego, Stanisława Godlewskiego¹. Problematyka ta została także dostrzeżona w historiografii niemieckiej. Obok syntez zawartych w fundamentalnych dziełach poświęconych wymiarowi sprawiedliwości III Rzeszy pojawiają się też szczegółowe rozprawy analityczne. Ostatnio opublikowana została praca doktorska Gerda Weckbeckera *Zwischen Freispruch und Todesstrafe. Die Rechtsprechung der nationalsozialistischen Sondergerichte Frankfurt/Main und Bromberg*².

Natomiast niemiecki okupacyjny wymiar sprawiedliwości na terenach Generalnego Gubernatorstwa nie doczekał się kompleksowego opracowania³. Za-

¹ E. Zarzycki, *Eksterminacyjna i dyskryminacyjna działalność hitlerowskich sądów okręgu Gdańsk – Prusy Zachodnie w latach 1939-1945*, Bydgoszcz 1981; tenże, *Działalność hitlerowskiego sądu specjalnego w Bydgoszczy w latach 1939-1945*, Warszawa – Poznań 1987; A. Konieczny, *Pod rządami wojennego prawa karnego III Rzeszy. Górny Śląsk 1939-1945*, Warszawa – Wrocław 1972; J. Waszczyński, *Z działalności hitlerowskiego sądu specjalnego w Łodzi*, Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich 1972, nr XXIV, s. 14-104; S. Godlewski, *Sądownictwo III Rzeszy na okupowanych terenach Polski włączonych do Rzeszy*, [w:] *Zbrodnie i sprawcy*, praca zbiorowa pod red. Cz. Pilichowskiego, Warszawa 1980, s. 526-543 i in.

² G. Weckbecker, *Zwischen Freispruch und Todesstrafe. Die Rechtsprechung der nationalsozialistischen Sondergerichte Frankfurt/Main und Bromberg*, Baden-Baden 1998.

³ Świadomie pomijam niemieckie opracowania powstałe w czasie okupacji. Np. Max du Prel, *Das Generalgouvernement, Würzburg 1942; Das Generalgouvernement. Seine Verwaltung und seine Wirtschaft*, Krakau 1943. Interesująca nas problematyka została ujęta w krótkich rozdziałach, które przygotowano wyraźnie dla celów propagandowych. Powoływane dalej inne pozycje niemieckie, opublikowane w okresie II wojny światowej, przytaczane są w celu prezentacji faktów, a nie poglądów i ocen ich autorów.

rys struktury sądownictwa niemieckiego w GG znaleźć można w wydanych w formie maszynopisu pracach Günthera Moritza. Ustalenia Autora w odniesieniu do Generalnego Gubernatorstwa oparte są jednak wyłącznie na drukowanych aktach prawnych, bez uwzględnienia źródeł archiwalnych⁴. Głębiej sięgnęła Diemut Majer w pracy *Fremdvölkische im Dritten Reich*⁵ ale i tutaj omówienie sądownictwa niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie stanowi jeden z bardzo wielu fragmentów monografii i siłą rzeczy ma charakter ogólny. W polskiej literaturze historyczno-prawnej brakuje nie tylko monografii na temat niemieckich sądów okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie, ale nawet artykułów, czy innych drobnych prac dotyczących tego problemu. Mój artykuł *Zarys organizacji sądownictwa niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1945* opublikowany w 1991 r. stanowi tylko omówienie stanu badań i przedstawienie podstaw prawnych oraz organizacji sądownictwa⁶. Temat zasługuje więc moim zdaniem na szersze opracowanie oparte o analizę źródeł archiwalnych⁷. Tym bardziej, że w historiografii polskiej potrzebne jest nawet uporządkowanie nazewnictwa. Nazwy sądów niemieckich funkcjonujących w czasie wojny i okupacji nie były podawane identycznie. Spowodowane to było zapewne niedoskonałością tłumaczeń z języka niemieckiego na język polski dla publikacji w okupacyjnych środkach masowego przekazu. W efekcie polski czytelnik, który po raz pierwszy zetknął się z problematyką okupacyjną, gubi się wśród wielu sądów (różnie nazywanych). Poniższy wykaz stanowi próbę wyjaśnienia tych wątpliwości. Na terenach, z których utworzono Generalne Gubernatorstwo funkcjonowały w czasie wojny i okupacji następujące sądy niemieckie:

Pierwsza grupa to sądy utworzone w czasie zarządu wojskowego:

1. Sądy wojskowe (Militärgerichte) – działały od chwili wybuchu wojny do końca okupacji;
2. Sądy specjalne (Sondergerichte) – funkcjonowały od 5 IX 1939 r. do 15 XI 1939 r.;
3. Wojskowe sądy doraźne (militärische Standgerichte) tworzone przez jednostki Wehrmachtu. Działały one od 12 IX 1939 r. do 26 I 1940 r.;

⁴ G. Moritz, *Die deutsche Besatzungsgerichtsbarkeit während des 2. Weltkrieges*, Tübingen 1954; tenże, *Gerichtsbarkeit in den von Deutschland besetzten Gebieten 1939-1945*, Tübingen 1957; tenże, *Die Gerichtsbarkeit in besetzten Gebieten. Historische Entwicklung und völkerrechtliche Würdigung*, Tübingen 1959.

⁵ D. Majer, *Fremdvölkische im Dritten Reich*, Boppard am Rhein (drugie wydanie) 1993.

⁶ A. Wrzyszczyk, *Zarys organizacji sądownictwa niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939 – 1945*, Zeszyty Majdanka t. XIII, 1991, s. 5-28.

⁷ Na potrzebę szerszego opracowania tej problematyki zwraca uwagę Z. Mańkowski, *Niemieckie „prawo” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Kontrowersje* [w:] *Z historii państwa, prawa, miast i Polonii*. Prace ofiarowane Profesorowi Władysławowi Ćwikowi w czterdziestelecie Jego pracy twórczej, pod red. J. Ciągwy i T. Opasa, Rzeszów 1998, s. 155-158.

4. Sądy doraźne (Standgerichte) tworzone przez policję niemiecką lub przez „podgrupy operacyjne” SS. Funkcjonowały one od 21 IX 1939 r. do 31 X 1939 r.

Druą grupa to sądy utworzone przez władze Generalnego Gubernatorstwa:

5. Jednolite policyjne sądy doraźne (Standgerichte) w Generalnym Gubernatorstwie. Funkcjonowały one od 31 X 1939 r. do końca okupacji;

6. Sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie (Sondergerichte im Generalgouvernement). Działały one od 15 XI 1939 r. do końca okupacji, z tym że 5 VII 1943 r. połączono je z wymienionymi niżej sądami niemieckimi i od-tąd nazwa takiego sądu była następująca: Sąd Specjalny przy Sądzie Niemieckim w.... (Sondergericht bei dem Deutschen Gericht in...);

7. Sądy niemieckie (Deutsche Gerichte) i wyższe sądy niemieckie (Deutsche Obergerichte) stanowiące sądownictwo powszechne dla Niemców zamieszkujących Generalne Gubernatorstwo. Funkcjonowały one od 19 II 1940 r. do końca okupacji⁸.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że obok wymienionych wyżej sądów niemieckich funkcjonowało w Generalnym Gubernatorstwie polskie sądownictwo okupacyjne. Podstawą jego działania były dwa rozporządzenia generalnego gubernatora z 26 X 1939 r. i 19 II 1940 r.⁹ Sądy polskie były właściwe dla rozstrzygnięcia konkretnych spraw tylko wtedy, gdy nie zachodziła właściwość sądów niemieckich. Struktura organizacyjna polskiego sądownictwa została mocno okrojona w porównaniu z okresem przedwojennym. Zawieszono działalność Sądu Najwyższego. Postępowanie było dwuinstancyjne. Istniały sądy grodzkie, okręgowe i apelacyjne, natomiast zlikwidowano sądy pracy, przekazując ich kompetencje sądom grodzkim. Zniesiono też sądownictwo administracyjne. Sądownictwo polskie podlegało daleko posuniętemu nadzorowi ze strony niemieckich organów administracji okupacyjnej oraz sądów niemieckich¹⁰. Problematyka polskiego okupacyjnego wymiaru sprawiedliwości nie doczekała się kompleksowych opracowań. Powoływany wyżej mój artykuł oparty jest wyłącznie na uregulowaniach ustawodawczych okupanta i dostępnej literaturze, bez omawiania praktyki sądowej. Tematyka pol-

⁸ A. Wrzyszczyk, *Zarys organizacji...*, s. 5-6.

⁹ A. Weh (wydał): *Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem*, Kraków 1941, C 100, Rozporządzenie z 26 X 1939 r. o odbudowie wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie; C 150, Rozporządzenie z 19 II 1940 r. o sądownictwie polskim w Generalnym Gubernatorstwie.

¹⁰ A. Wrzyszczyk, *O organizacji okupacyjnego sądownictwa polskiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1945*, Zeszyty Majdanka t. XIV, 1992, s. 114–117. Na terenie przyłączonego do GG w 1941 r. dystryktu Galicja wprowadzono sądownictwo nie-niemieckie. Zorganizowano je na wzór sądownictwa polskiego, stosując bezpośrednio uregulowania powoływanego wyżej rozporządzenia o sądownictwie polskim z 19 II 1940 r. Zasadnicza różnica polegała na wprowadzeniu języka ukraińskiego jako języka urzędowego w postępowaniu sądowym z niewielkimi wyjątkami na rzecz języka polskiego.

skiego sądownictwa okupacyjnego niewątpliwie powinna doczekać się gruntownego opracowania opartego na analizie źródeł archiwalnych¹¹. Tym bardziej, że o wiele lepiej przedstawia się stan badań historycznych nad organizacją sądownictwa podziemnego Państwa Polskiego. Zarówno w przypadku konspiracyjnego wymiaru sprawiedliwości, jak i jawnie działającego sądownictwa polskiego w czasie powstania warszawskiego¹².

Wymienione wyżej w punktach 4 i 5 niemieckie organy trudno nazwać sądami w pełnym tego słowa znaczeniu. Funkcjonowały one bowiem z pogwałceniem elementarnych zasad nowożytnego procesu karnego. W tej sytuacji jedynymi niemieckimi organami wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie w pełnym tego słowa znaczeniu były sądy niemieckie i stanowiące II instancję wyższe sądy niemieckie oraz wyłącznie dla spraw karnych sądy specjalne.

Sądy specjalne w Niemczech powołane zostały rozporządzeniem Rządu Rzeszy z 21 III 1933 r. Do ich kompetencji należało przede wszystkim rozpoznawanie spraw o charakterze politycznym, ale jeszcze w okresie przedwojennym kompetencje te w praktyce znacznie rozszerzono¹³. Na ziemiach polskich w czasie wojny podstawą funkcjonowania niemieckich sądów specjalnych było rozporządzenie naczelnego dowódcy wojsk lądowych Waltera Brauchitscha z 5 IX 1939 r. Stosowały one niemieckie prawo karne i podlegały nadzorowi służbowemu ministra sprawiedliwości III Rzeszy. Po okrzepnięciu władzy okupanta organizowano je sukcesywnie w większych polskich miastach. Już w pierwszej połowie września funkcjonowały w Częstochowie, Wieluniu (od 22 IX w Piotrkowie), Bydgoszczy, Łodzi, Katowicach i Krakowie, a nieco później w Kielcach, Radomiu, Przasnyszu i Poznaniu¹⁴. Sądy specjalne na terenie Generalnego Gubernatorstwa istniały w takiej postaci do 15 XI 1939 r. Wtedy to generalny gubernator rozporządzeniem o sądach specjalnych nakazał im w dalszym ciągu wykonywać swoje funkcje, ale już jako sądom specjalnym w Generalnym Gubernatorstwie, jeśli urzędowały w stolicy dystryktu lub jako wydziałom sądu specjalnego, jeśli działały w innych

¹¹ Na brak szerszych opracowań dotyczących tej problematyki zwrócił uwagę G. Górski, *Wymiar sprawiedliwości na ziemiach polskich w latach 1939-1945*, [w:] *Dzieje wymiaru sprawiedliwości*, pod red. T. Maciejewskiego, Koszalin 1999, s. 339-344.

¹² L. Gondek, *Polska karząca 1939-1945. Polski podziemny wymiar sprawiedliwości w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa 1988; S. Korboński, *Polskie państwo podziemne. Przewodnik po podziemiu z lat 1939 - 1945*, Paryż 1975; A.K. Kunert, *Wojskowe sądownictwo specjalne ZWZ-AK 1940 - 1944*, *Więź* 1981, nr 2, s. 106-124; W. Otocky, *O sądownictwie podziemnym*, *Bellona* (Londyn) 1952, s. 45-52; W. Sieroszewski, *Organizacja wymiaru sprawiedliwości w powstaniu warszawskim i udział w niej adwokatów*, *Paestra* 1977, nr 7, s. 69-84; P.M. Lisiewicz, *W imieniu Polski Podziemnej. Z dziejów wojskowego sądownictwa specjalnego AK*, Warszawa 1988; G. Górski, dz.cyt. i in.

¹³ *Dziennik Ustaw Rzeszy Niemieckiej (Reichsgesetzblatt - dalej RGBl) I*, s. 136-138, 259; E. Zarzycki, *Eksterminacyjna i dyskryminacyjna...*, s. 13-14.

¹⁴ G. Moritz, *Gerichtsbarkeit in den von Deutschland...*, s. 58; E. Zarzycki, *Eksterminacyjna i dyskryminacyjna...*, s. 16-17.

miejsowościach¹⁵. Ostatecznie na terenie GG funkcjonowało pięć sądów specjalnych. Istniały one w każdej stolicy dystryktu (Kraków, Lublin, Lwów, Radom, Warszawa) i miały wydziały zamiejscowe w następujących miastach: Rzeszów, Kielce, Piotrków, Częstochowa, Zamość, Stanisławów i Tarnopol¹⁶. Na terenie dystryktu radomskiego funkcjonowały sądy w Kielcach, Częstochowie i Piotrkowie. Właściwość miejscowa omawianego Sądu Specjalnego w Radomiu obejmowała: obszar miasta Radomia oraz powiaty: Radom, Iłża, Opatów i Końskie¹⁷.

Nadzór administracyjny nad sądownictwem okupacyjnym powierzono głównemu wydziałowi sprawiedliwości (Hauptabteilung Justiz) przy Urzędzie Generalnego Gubernatora (od 9 XII 1940 r. nosił on nazwę rządu). Na czele tego wydziału stał Kurt Wille. W 1941 r. główny wydział sprawiedliwości podzielony był na trzy oddziały: administracyjny (Verwaltung etc.), prawa prywatnego (Bürgerliches Recht etc.) i prawa publicznego (Öffentliches Recht etc.). Dwa pierwsze kontrolował osobiście Wille. Trzecim referatem kierował dr Ganser¹⁸. Na szczeblu dystryktu nadzór administracyjny nad sądownictwem okupacyjnym sprawował wydział sprawiedliwości (Abteilung Justiz) w urzędzie szefa dystryktu (od 1 X 1941 r. szefowi dystryktu przysługiwał tytuł gubernatora). Kształtowanie się struktury wewnętrznej radomskiego wydziału sprawiedliwości przypada na pierwsze miesiące 1940 r. Dzielił się on wówczas na pięć referatów. Referat I zajmował się tworzeniem sądownictwa niemieckiego. Referat II sprawował nadzór nad reaktywowanym sądownictwem polskim. Referat III i IV przygotowywały zarządzenia i obwieszczenia do publikacji w dzienniku urzędowym (Amtsblatt) oraz zapewniały doradztwo w tych kwestiach innym wydziałom w urzędzie gubernatora. Referat V nadzorował więziennictwo. Na czele wydziału sprawiedliwości w dystrykcie radomskim stał w 1940 r. dr Arthur Methner, a jego zastępcą był dr Waldemar Höpfner. Warto zwrócić uwagę, że w kilkunastoosobowej obsadzie wy-

¹⁵ A. Weh, dz.cyt., C 105, Rozporządzenie z 15 XI 1939 r. o sądach specjalnych w Generalnym Gubernatorstwie, § 1, 10. Warto zwrócić uwagę, że w powoływanym rozporządzeniu wydrukowanym w języku polskim używana jest nazwa sądy wyjątkowe dla oznaczenia organów funkcjonujących od 5 IX do 15 XI 1939 r.

¹⁶ Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970, t. II, s. 246. Mamy tu do czynienia z niezgodnością aktów prawnych. Wbrew rozporządzeniu generalnego gubernatora z 15 XI 1939 r. kierownik głównego wydziału sprawiedliwości nazywa wydziały zamiejscowe w Stanisławowie i Tarnopolu sądami specjalnymi – Zarządzenie z 13 X 1941 r. w sprawie utworzenia sądów specjalnych w okręgu Galizien (Galicja), Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatorstwa (dalej: Dz. RGG) 1941, s. 603, § 1. W zachowanych archiwaliach instytucji niemieckiego okupacyjnego wymiaru sprawiedliwości nazwa wydziały zamiejscowe także nie była stosowana.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Radomiu (dalej: APR), Gubernator Dystryktu Radom (dalej: GDR), sygn. 206, k. 18, 19.

¹⁸ Cz. Madajczyk, dz.cyt., t. I, s. 107-120; R. Herzog, *Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den ost- und südeuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges*, Tübingen 1955, s. 96-98; APR.GDR, sygn. 33, k. 202.

działu obok urzędników niemieckich pracowało także kilkoro Polaków, wśród nich prezes Sądu Apelacyjnego w Radomiu Witold Prądzyński¹⁹. W styczniu 1941 r. Arthur Methner przedstawił projekt reorganizacji struktury wewnętrznej wydziału i zaproponował podział na sześć następujących referatów: I – ogólny zarząd, II – legislacja i skargi, III – pomoc prawna i statystyka, IV – więziennictwo i wykonywanie kar, V – finanse wydziału, VI – sprawy tłumaczeń i sprawy różne. Poza tym przewidziano istnienie kancelarii, stróża i gońca. Siedziba wydziału sprawiedliwości mieściła się w Radomiu przy ul. Sienkiewicza 4. W trakcie okupacji liczba urzędników niemieckich systematycznie wzrastała, a kolejnym szefem wydziału sprawiedliwości został dr Wolmann²⁰. Diemut Majer pisze, że administracja wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie była odizolowana od struktury aparatu wymiaru sprawiedliwości w Rzeszy. Kierownik głównego wydziału sprawiedliwości w rządzie GG, ani kierownicy wyższych sądów niemieckich nie brali udziału w regularnych naradach najwyższych urzędników wymiaru sprawiedliwości w Rzeszy. Nie musieli też składać żadnych raportów lub sprawozdań Ministerstwu Sprawiedliwości Rzeszy, ani nie otrzymywali wytycznych i zaleceń wydawanych przez to ministerstwo²¹. Nie była to jednak na pewno izolacja całkowita. Już w marcu 1940 r. minister sprawiedliwości Rzeszy odelegował specjalnych urzędników ze swego resortu, aby objęli nadzór nad sprawami finansowymi wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie. Kurt Wille skierował ich do istniejących wówczas czterech dystryktów. Poza tym pamiętać należy, że we wszystkich organach niemieckiego okupacyjnego wymiaru sprawiedliwości (sądach, prokuraturach) wprowadzono obowiązek prenumeraty najbardziej reprezentatywnych czasopism prawniczych Rzeszy: „Deutsche Justiz” i „Deutsches Recht”. Zachowała się także interesująca korespondencja pomiędzy prezesem wyższego sądu krajowego we Wrocławiu (Oberlandsgerichtspräsident), a kierownikiem wydziału sprawiedliwości w Radomiu Methnerem. Wymienili oni w 1941 r. sprawozdania z funkcjonowania nowych struktur sądowych w dystrykcie radomskim i na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy, które weszły w skład okręgu sądowego wrocławskiego²².

Sądy specjalne orzekały na podstawie niemieckiego prawa karnego, w sprawach, które zostały im wyraźnie przekazane konkretnym rozporządzeniem. Poza tym rozstrzygały przypadki szczególnie ciężkich przestępstw, przy czym kwalifikacji i decyzji o właściwości sądu dokonywała tu prokuratura. Sprawa, która zawisła przed sądem specjalnym nie mogła już być przekazana do postępowania zwyczajnego. Skład sędziący tworzyło trzech sędziów,

¹⁹ Cz. Madajczyk, dz.cyt., t. I, s. 107-120; APR, GDR, sygn. 37, k. 7, 38; sygn. 206, k. 11.

²⁰ APR, GDR, sygn. 17, k. 20; sygn. 35, k. 198; sygn. 203, k. 1-6; sygn. 210, k. 23.

²¹ D. Majer, dz. cyt., s. 851.

²² APR, GDR, sygn. 200, k. 1-28; sygn. 259, k. 6; sygn. 264, k. 1-3.

w sprawach niezawitych na wniosek prokuratury możliwe było rozstrzygnięcie jednoosobowe. Postępowanie było jednoinstancyjne, nie przewidziano możliwości zastosowania środków odwoławczych. Wyznaczenie obrońcy zależało od dobrej woli sądu. Możliwe było wydawanie nakazów karnych, na mocy których ławnicy sądów specjalnych mogli wymierzać kary do jednego roku więzienia. Od tego orzeczenia w terminie dwóch tygodni przysługiwał sprzeciw, który rozpatrywał ostatecznie sąd²³. Jedyne możliwości wzruszenia wyroków to: skorzystanie z prawa łaski przez generalnego gubernatora Hansa Franka lub sprzeciw nadzwyczajny kierownika głównego wydziału sprawiedliwości. W połowie 1943 r. sądy specjalne straciły samodzielny byt. Połączono je bowiem z sądami niemieckimi i odtąd nosiły nazwę: Sąd Specjalny przy Sądzie Niemieckim w.... Sędziom zezwolono na pracę równocześnie w obu tych sądach. Przepisy te miały na celu konsolidację i uproszczenie wymiaru sprawiedliwości w warunkach trwającej wojny²⁴. Znaczenie sądów specjalnych podnosił niewątpliwie fakt, że była przy nich usytuowana i funkcjonalnie z nimi związana prokuratura (Staatsanwaltschaft). Wykonywała ona także obsługę prawną sądów niemieckich i wyższych sądów niemieckich oraz decydowała o ewentualnym przekazaniu niektórych spraw karnych sądownictwu polskiemu. W sumie więc wszystkie czyny, które nie interesowały sądów policyjnych i wojskowych były ścigane przez ten organ²⁵.

W Archiwum Państwowym w Radomiu zachował się zespół akt Sądu Specjalnego w Radomiu zawierający 213 jednostek. Większość z nich to akta spraw karnych, ale 62 teczki to praktycznie tylko obwoluty informujące o przekazaniu spraw innym organom okupacyjnym²⁶. Ponadto siedem jednostek nie zawiera dokumentów ani sądu ani prokuratury²⁷. Pozostałe akta zawierają sprawy karne z lat 1939-1944. Najskromniejsze są archiwalia z lat 1939, 1943, i 1944, które obejmują zaledwie po kilka spraw. Akta z 1940 r. to ponad dwadzieścia spraw, a z 1942 r. ponad trzydzieści. Najobszerniejszy zbiór stanowią teczki z 1941 r. w liczbie ponad osiemdziesięciu²⁸. Zachowane archiwalia stanowią niewielki odsetek spraw, które toczyły się przed Są-

²³ A. Weh, dz.cyt., C 105, §§ 2 – 9; G. Moritz, Gerichtsbarkeit in den von Deutschland..., s. 62 –63, 66; F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław 1985, s. 391-392.

²⁴ Rozporządzenie z 5 VII 1943 r. w celu uproszczenia wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie stosownie do potrzeb wojennych, Dz.RGG 1943, s. 309 – 310, §§ 1 – 2.

²⁵ A. Weh, dz.cyt., C 120, § 3; C 150, § 1.

²⁶ Sąd Specjalny w Radomiu przekazywał akta między innymi: szefom prokuratury niemieckiej w Krakowie Warszawie, Piotrkowie, Lublinie, Sądowi Niemieckiemu w Radomiu i najczęściej sądowi wojskowemu w Kielcach (Gericht der Oberfeldkommandantur 372 in Kielce). APR, Sąd Specjalny w Radomiu (dalej: SSR), sygn.: 50, 60, 79,93,94, 131,132,146, 167, 182,185,187,188 i in.

²⁷ Są to dokumenty różnych jednostek policyjnych i zaświadczenia oraz wyniki badań lekarskich. Tamże, sygn.: 8, 76, 209-213.

²⁸ Przytoczone zestawienie spraw dla poszczególnych lat jest oparte na danych rozstrzygnięcia, a nie na danych wpływu spraw.

dem Specjalnym w Radomiu. Ze statystyki opracowanej przez radomski wydział sprawiedliwości wynika, że w samym 1940 r. wniesiono 366 aktów oskarżenia i 730 nakazów karnych²⁹. Analiza sygnatur również potwierdza, że liczba rozpatrywanych spraw była dużo większa niż ilość zachowanych teczek³⁰. Można także zaryzykować tezę, że podobnie jak w Katowicach wyraźnie zmniejszała się aktywność sądu pod koniec działań wojennych³¹. Poza tym dokumenty istotne dla badań nad funkcjonowaniem Sądu Specjalnego w Radomiu znaleźć można w zespole akt Gubernatora Dystryktu Radom, w ramach którego zachowało się osiemdziesiąt jednostek archiwalnych będących spuścizną po wydziale sprawiedliwości. Uzupełniające znaczenie mają dokumenty z innych wydziałów wchodzących w skład urzędu gubernatora (wydział spraw wewnętrznych, oddział personalny), a także akta Sądu Niemieckiego w Radomiu (dwadzieścia jednostek) i Wyższego Sądu Niemieckiego w Radomiu (siedem jednostek), które zachowały się jednak w stanie szczątkowym.

Akty oskarżenia przygotowywane przez prokuraturę i orzeczenia Sądu Specjalnego w Radomiu oparte były zarówno na prawie karnym Rzeszy Niemieckiej, jak i na przepisach okupacyjnych ustanowionych przez władze Generalnego Gubernatorstwa. W ponad połowie zbadanych spraw akty oskarżenia oparte były na przepisach niemieckiego kodeksu karnego (Strafgesetzbuch), poza tym stosowano ustawodawstwo niemieckie pochodzące jeszcze sprzed wojny (np. Fleischbeschaugesetz von 3 VI 1900, Verordnung über die Bestrafung der Zuwiderhandlungen gegen Passvorschriften von 6 IV 1923, Gesetz über Titel, Order und Ehrenzeichen von 1 VII 1937, Gesetz gegen heimtückische Angriffe auf Staat und Partei und zum Schutze der Parteiuniformen von 20 XII 1934³² i in.), jak i uregulowania wprowadzone już w czasie działań wojennych (np. Verordnung über ausserordentliche Rundfunkmassnahmen von 1 IX 1939, Kriegswirtschaftsverordnung von 4 IX 1939, Verordnung über Nachrichtenverkehr von 2 IV 1940³³ i in.). Wśród przepisów ustanowionych dla Generalnego Gubernatorstwa na czoło wysuwają się rozporządzenia o charakterze gospodarczym (np. Rozporządzenie dewizowe dla GG z 15 XI 1939 r., Rozporządzenie celem zwalczania podbijania cen z 21 I 1940 r., Rozporządzenie o kształtowaniu cen w GG z 12 IV 1940 r., Zarządzenie nr 3 kierownika urzędu gospodarowania surowcami i towarami włókienniczymi w GG z 15 IV 1940 r., Rozporządzenie o gospodarce zbożem w roku gospodarczym 1940-1941 z 1 VIII 1940 r.,³⁴ i in.). Dość liczne były oskarże-

²⁹ APR, GDR, sygn. 206, k. 16.

³⁰ Najwyższe odnalezione sygnatury spraw zakończonych wyrokiem dla poszczególnych lat: Sg 692/40, Sg 1250/41, Sg 460/42, Sg 380/43, Sg 7/44.

³¹ A. Konieczny, dz.cyt., s. 199-201.

³² APR, SSR, sygn.: 5,85,86,113,119,123,124,144,165,

³³ Tamże, sygn.: 7,22,27,31,35,36,37,74,75,81,94,114,120,173,208.

³⁴ Tamże, sygn.: 1,10,13,17,19,23,39,47,54,55,77,88,95,119,133,177,190

nia oparte na przepisach zakazujących nielegalnego posiadania odbiorników radiowych i słuchania zagranicznych audycji (Rozporządzenie o konfiskacie i oddaniu aparatów radiowych z 15 XII 39 r.³⁵). Osobną grupę stanowiły przepisy specjalne obowiązujące ludność żydowską (np. Rozporządzenie o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej GG z 26 X 1939 r., Rozporządzenie o oznaczeniu Żydów i Żydówek w GG z 23 XI 1939 r., Rozporządzenie o oznaczeniu sklepów w GG z 23 XI 1939 r.³⁶ i in.).

Podstawą prawną, na której opierało się niemieckie ustawodawstwo okupacyjne dla Generalnego Gubernatorstwa był dekret führera i kanclerza Rzeszy Niemieckiej o administracji okupowanych polskich obszarów z 12 X 1939 r., który wszedł w życie 26 X 1939 r. § 5 tego dekretu stanowił, iż na okupowanych polskich obszarach mogą być wprowadzane nowe przepisy prawne w formie rozporządzeń przez Radę Ministrów dla Obrony Rzeszy, pełnomocnika dla planu czteroletniego i generalnego gubernatora³⁷. W praktyce funkcje ustawodawcze sprawował obok kanclerza Rzeszy generalny gubernator Hans Frank. Feldmarszałek Hermann Göring, który był zarówno prezesem Rady Ministrów dla Obrony Rzeszy, jak i pełnomocnikiem dla planu czteroletniego przekazał swe kompetencje Frankowi³⁸. W rezultacie większość aktów normatywnych to przepisy autorstwa generalnego gubernatora, chociaż pamiętać należy, że głównym źródłem ustawodawstwa pozostawał w dalszym ciągu kanclerz Rzeszy i w okresie okupacji ukazywały się jego akty normatywne oraz wydawane na ich podstawie przepisy wykonawcze dotyczące GG³⁹. Organem koordynującym publikację przepisów prawnych dla Generalnego Gubernatorstwa był urząd ustawodawczy. Powstał on na mocy nie ogłoszonego dekretu, wydanego przez Franka w dniu 18 I 1940 r. W dekrete tym określone zostały jednolite wytyczne dla postępowania prawodawczego w Generalnym Gubernatorstwie. Na czele urzędu ustawodawczego stał dr Albert Weh. Rolę urzędowego publikatora dla ustawodawstwa pełnił „Dziennik rozporządzeń dla okupowanych polskich obszarów”. Od 1 IX 1940 r. zmienił on nazwę na „Dziennik rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa”⁴⁰. Przytoczone wyżej uregulowania dotyczące GG ustanawiane były

³⁵ Tamże, sygn.: 4,26,30,65,72,75,80,118,138,143,157.

³⁶ Tamże, sygn.: 25,28,39,42,45,70,98,116,139,168.

³⁷ RGBl 1939, cz. I, s. 2077-2078; A.Weh, dz.cyt., C 100, § 5.

³⁸ A. Klafkowski, *Okupacja niemiecka w Polsce w świetle prawa narodów*, Poznań 1946, s. 60; A. Weh, dz.cyt., C 120, Pierwsze rozporządzenie o odbudowie administracji okupowanych polskich obszarów z 26 X 1939 r., przypis nr 7 do § 3, ust. 1.

³⁹ A. Wrzyszczyk, *Ustawodawstwo okupacyjne dla dystryktu Galicja 1941-1944* [w:] Studia z historii państwa, prawa i idei, prace dedykowane Profesorowi Janowi Malarczykowi, pod red. A. Korobowicza i H. Olszewskiego, Lublin 1997, 484-485.

⁴⁰ Tamże, s. 487; G.O. Grassmann, *Die deutsche Besatzungsgesetzgebung während des 2. Weltkrieges*, Tübingen 1958, s. 48-49. Rezultaty niemieckiego ustawodawstwa w GG po kilku miesiącach okupacji (do 10 IV 1940 r.) przedstawił F.W. Adamski, *Die Gesetzgebungsarbeit im Generalgouvernement. Ein Überblick über die bisher geleistete Aufbauarbeit*, Deutsches Recht 1940, Heft 16, s. 604-617.

przez generalnego gubernatora, a akty wykonawcze wprowadzały podległe mu organy centralne. Za zupełny ewenement należy uznać akt oskarżenia, którego podstawą było między innymi naruszenie przepisów rozporządzenia wydanego przez szefa dystryktu radomskiego⁴¹.

Wśród spraw rozpatrywanych przez Sąd Specjalny w Radomiu przeważały przestępstwa pospolite. Oskarżonym zarzucano groźby karalne, kradzieże, oszustwa, rozboje, przywłaszczenie funkcji publicznej, spowodowanie uszkodzenia ciała, paserstwo, uszkodzenie rzeczy, fałszywe oskarżenie, naruszenie zasad bezpieczeństwa w ruchu drogowym, łapownictwo, kłusownictwo, spowodowanie pożaru, naruszenie przepisów paszportowych i dewizowych, sprzeniewierzenie, nielegalny hazard, szantaż, fałszowanie dokumentów, zabójstwa. Rozpatrywano także sprawy charakterystyczne wyłącznie dla okresu wojny i okupacji. Były to postępowania przeciwko mieszkańcom GG, którzy wbrew przepisom okupacyjnym nie oddali posiadanej broni, nie oddali radioodbiornika i słuchali zagranicznych audycji, prowadzili korespondencję z osobami zamieszkałymi za granicą, w krajach z którymi korespondencja była zabroniona. Dużą grupę stanowiły oskarżenia o naruszenie licznych wojennych i okupacyjnych przepisów gospodarczych i finansowych krępujących swobodną działalność gospodarczą. Poważny odsetek spraw dotyczył naruszania ograniczeń nałożonych na ludność żydowską. Żydzi zamieszkujący na terenie dystryktu radomskiego karani byli za brak gwiazdy Dawida na ramieniu i brak odpowiedniego oznaczenia sklepów. Często sądzono ich także za nielegalny handel i nielegalny ubój. Przedmiotem postępowań były też naruszenia przepisów o przymusie pracy i zakazie opuszczania gett. Warto zwrócić uwagę, że w tym ostatnim przypadku odpowiedzialność ponosili także Polacy, którzy udzielili pomocy uciekinierowi z getta. Wśród oskarżonych przed Sądem Specjalnym w Radomiu największą grupę stanowili Polacy. W opracowanych przeze mnie aktach liczba podsądnych Polaków przekracza sto siedemdziesiąt osób, co stanowi ponad 70 % ogółu oskarżonych. Obywatele Rzeszy Niemieckiej (Reichsdeutsche) i osoby pochodzenia niemieckiego (Volksdeutsche) to zaledwie po kilkunastu oskarżonych. Większą grupę podsądnych stanowili Żydzi. Występowali oni jako oskarżeni w ponad trzydziestu wypadkach. Warto zwrócić uwagę, że ostatnie posiedzenie Sądu Specjalnego w Radomiu przeciwko oskarżonym Żydom, którego protokół udało mi się odnaleźć odbyło się 30 VI 1942 r.⁴². W sprawach cywilnych Żydzi podobnie jak Polacy

⁴¹ APR,SSR, sygn. 201, k. 17, Rozporządzenie szefa dystryktu radomskiego z 20 XI 1939 r.

⁴² Tamże, sygn. 38, k. 226. Przytoczone w niniejszym akapicie dane oparto na analizie zachowanych akt Sądu Specjalnego w Radomiu. Warto zwrócić uwagę na podobieństwa w porównaniu z orzecznictwem Sądu Specjalnego w Katowicach. Alfred Konieczny przedstawił wnikliwą, szczegółową statystykę rodzajów spraw rozpatrywanych przez ten sąd w okresie wojny i okupacji. Rodzaje przestępstw są bardzo podobne. Podstawowa różnica to sprawy, w których przedstawiciele ludności żydowskiej oskarżani byli o naruszanie przepisów specjalnych obowiązujących tę grupę. W orzecznictwie Sądu Specjalnego w Katowicach sprawy te nie zostały wyodrębnione. A.Konieczny, dz.cyt., s. 203-209.

występowali przed sądami niemieckimi w Generalnym Gubernatorstwie wyłącznie wtedy, gdy innym uczestnikiem lub stroną takiego postępowania był Niemiec, lub osoba pochodzenia niemieckiego. Wyjątkiem byli Żydzi przesiedleni do GG z Niemiec. Przez pewien czas mogli oni samodzielnie stawać w procesach cywilnych przed sądami niemieckimi w Generalnym Gubernatorstwie jako obywatele Rzeszy. 25 XI 1941 r. wydane zostało jednak rozporządzenie, a 3 XII 1941 r. dodatkowy okólnik, które pozbawiały ich obywatelstwa niemieckiego. Tym samym Żydzi z Rzeszy utracili możliwość występowania przed sądami niemieckimi w GG. Warto zaznaczyć, iż w dystrykcie lubelskim praktyka wyprzedziła rozwiązania legislacyjne i już w kwietniu 1941 r. pozbawiono Żydów tych uprawnień⁴³.

Najpowszechniej orzekaną karą była kara więzienia (Gefängnisstrafe). Rozpiętość w wymiarze kary w orzecznictwie Sądu Specjalnego w Radomiu wynosiła od 6 dni do 2,5 roku. Najczęściej sąd orzekał karę kilku miesięcy więzienia. Prawie równorzędna pod względem częstotliwości była kara pieniężna (Geldstrafe) wymierzana w polskiej walucie⁴⁴. Jej rozpiętość wahała się od 50 zł do 1500 zł. Sąd Specjalny w Radomiu najczęściej orzekał karę pieniężną w wysokości kilkuset zł. W wypadku nie uiszczenia kary pieniężnej wymierzana była zastępcza kara aresztu (Haft) lub więzienia. Stosowano z reguły następujący przelicznik: 1dzień więzienia lub aresztu odpowiadał kwocie 10 zł, chociaż bywały od tej zasady wyjątki. Trzecią pod względem częstotliwości orzekaną karą była wyodrębniona w niemieckim prawie karnym kara ciężkiego więzienia (Zuchthaus). Rozpiętość kary ciężkiego więzienia w orzeczeniach Sądu Specjalnego w Radomiu wynosiła od 1 roku do 10 lat. Najczęściej wymierzano kary 1,5 roku, 2 lat i 3 lat ciężkiego więzienia. Warto dodać, że wspomniana wyżej kara pieniężna była także orzekana jako kara dodatkowa obok kary więzienia lub kary ciężkiego więzienia⁴⁵. Sąd Specjalny w Radomiu orzekał także kary śmierci. Wśród opracowanych przeze mnie akt odnalazłem cztery takie przypadki. Jednym ze skazanych był obywatel Rzeszy Herbert, który dopuścił się przestępstwa gospodarczego powiązanego z fałszerstwem dokumentów. Drugi wyrok wydano przeciwko Polakowi, który zamordował swoją żonę i 3-miesięcznego syna. Dwa pozostałe wyroki orzeczone zostały przeciwko Pola-

⁴³ RGBl. 1941, cz. I, s. 722; APR, GDR, sygn. 33, k. 321-322; A. Wrzyszczyk, *Das Deutsche Gericht in Lublin 1940-1944* – referat wygłoszony na konferencji naukowej w Lipsku „Europäisches Forum Junger Rechtshistoriker/innen, Leipzig 2000 i oddany do druku organizatorom konferencji. Na temat przynależności państwowej Żydów wysiedlonych z Rzeszy Niemieckiej do Generalnego Gubernatorstwa zob. bliżej D. Majer, dz.cyt., s. 567-569. Ze względu na rozmiary niniejszego artykułu pomijam kwestię przynależności państwowej mieszkańców GG i stosunku GG wobec Rzeszy. Zob. bliżej G. Eisenblätter, *Grundlinien der Politik des Reiches gegenüber dem Generalgouvernement 1939-1945*, Frankfurt am Main 1969, s. 96-110.

⁴⁴ Wyjątkowo tylko wymierzano tę karę w markach niemieckich obywatelom Rzeszy. Np. APR, SSR, sygn. 21, k. 37.

⁴⁵ Np. APR, SSR, sygn.: 17,47,71,74,94 i in.

kom, którzy przechowywali ukrywające się poza gettem żydowskie dzieci⁴⁶. W zespole akt Sądu Specjalnego w Radomiu nie napotkałem natomiast wyroków śmierci wydanych przeciwko Żydom, którzy nielegalnie opuszczali getta. Jeden taki przypadek zachował się w dokumentach wydziału sprawiedliwości urzędu gubernatora dystryktu radomskiego⁴⁷. Sąd Specjalny w Radomiu wydawał niekiedy także wyroki uniewinniające, stanowiły one jednak dość niewielki odsetek orzeczeń. Były także wypadki wycofania aktu oskarżenia przez prokuraturę na posiedzeniu sądu⁴⁸.

Nieco ponad połowę spraw rozpatrywano w składzie trzyosobowym. Akty oskarżenia w sprawach kwalifikowanych przez prokuraturę jako niezawile przekazywano do orzekania jednoosobowego. W zachowanych archiwaliach stanowią one ok. 46 % ogółu postępowań. Zbliżone dane przedstawił wydział sprawiedliwości za rok 1940. Proporcje były podobne, ale z przewagą kilku procent na rzecz wyroków wydanych jednoosobowo⁴⁹. W 1941 r. kierownik wydziału sprawiedliwości wydał zarządzenie w sprawie energicznego zwalczania handlu na czarnym rynku. Sugerował przekazywanie spraw do rozstrzygnięcia jednoosobowego, a tam gdzie to było niemożliwe nakazywał rozpatrywanie takich oskarżeń natychmiast, odsuwając w czasie inne postępowania⁵⁰. W realiach radomskich korzystano także z możliwości wydawania nakazów karnych (Strafbefehl). W 1940 r. zastosowano je aż w 730 sprawach⁵¹. W zachowanych aktach Sądu Specjalnego w Radomiu znajduje się tylko około 20 takich nakazów. Wymierzano w nich wyłącznie kary pieniężne i kary więzienia. Warto zauważyć, że ukarani na mocy nakazu karnego bardzo rzadko korzystali z możliwości odwołania się do sądu specjalnego. Sprzeciwy te były mało skuteczne. W kilku znanych mi wypadkach sąd utrzymał w mocy nakaz karny bez żadnych zmian, a w jednym zamienił karę więzienia na karę pieniężną⁵². Rozprawy Sądu Specjalnego odbywały się prawie wyłącznie w Radomiu. Posiedzenia wyjazdowe na rokach w Końskich i Opatowie, miały miejsce sporadycznie⁵³.

Z zachowanych w Archiwum Państwowym akt sądu specjalnego wynika, iż w ciągu kilku lat jego funkcjonowania feroowało wyroki kilkunastu sędziów pod kierownictwem przewodniczącego Eberta. Ebert uczestniczył w posiedzeniach

⁴⁶ Tamże, sygn. 2, k. 4, sygn. 74, k. 266, sygn. 107, k. 79, sygn. 184, k. 40.

⁴⁷ APR, GDR, sygn.: 251, k. 44. Zachowały się też trzy wyroki śmierci w takich sprawach wydane przez Sąd Specjalny w Kielcach. Tamże, sygn.: 222, k. 15-39.

⁴⁸ Np. APR,SSR, sygn. 17,24,31,40,56,96,156,179 i in. W całym 1940 r. wydano tylko 17 wyroków uniewinniających, a aż 502 wyroki skazujące. APR,GDR, sygn.: 206, k. 16.

⁴⁹ Wyroki w składzie trzyosobowym – 247, wyroki wydane przez jednego sędziego – 255. APR,GDR, sygn.: 206, k. 16.

⁵⁰ Tamże, sygn. 225, k. 9-10.

⁵¹ Tamże, sygn. 206, k. 16.

⁵² APR,SSR, sygn.: 28,45,109,111.

⁵³ Tamże, sygn.: 24,31,162.

sądu prawie wyłącznie jako przewodniczący składu sędziowskiego. Oprócz niego sporadycznie przewodniczącymi składów sędziowskich byli sędziowie: Frenken, Muhs, Bauer, dr Burmeister, dr Kubowitz, Pooth, Langenmayr, von der Warth, Heyne. Poza tym w Sądzie Specjalnym w Radomiu orzekali: dr Hubernagel, dr Kofler, Jens, von der Mülbe, Betthausen i Thomashof. Obok przewodniczącego Eberta najczęściej brali udział w wydawaniu wyroków sędziowie: von der Warth, Langenmayr i Heyne, gdyż byli oni zatrudnieni w Sądzie Specjalnym w Radomiu⁵⁴. Pozostali sędziowie pracowali na stałe w innych sądach: na przykład w Sądzie Niemieckim w Radomiu – sędziowie Jens, Thomashof, dr Kofler; w Wyższym Sądzie Niemieckim w Radomiu – sędziowie dr Burmeister, dr Kubowitz, Betthausen, dr Hubernagel; w Sądzie Specjalnym w Kielcach – von der Mülbe⁵⁵. Jeszcze mniej liczna była obsada kadrowa prokuratorów występujących przed Sądem Specjalnym w Radomiu. Oskarżycielami na posiedzeniach sądu najczęściej byli: Reh i Hiltgens. Nieco rzadziej pojawiali się Ballat, Walch, Blum i dr Münstermann. Tylko w jednym poszycie natknąłem się na dra Kampsę jako przedstawiciela prokuratury. Środowisko prawników niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie było stosunkowo nieduże. Diemut Majer w powoływanej wyżej pracy oszacowała jego liczebność na ok. 100 sędziów i adwokatów i oceniła, że była to grupa dość hermetyczna⁵⁶. W realiach radomskich w ciągu kilku lat okupacji te same osoby pełniły funkcje prokuratorów i sędziów sądu specjalnego. Dotyczyło to dra Hubernagela, który do czerwca 1940 r. występował w kilku sprawach jako prokurator, a dopiero od sierpnia tegoż roku zasiadał w składach orzekających w charakterze sędziego⁵⁷. Inaczej potoczyła się kariera zawodowa sędziego Langmayra, który orzekał jeszcze w styczniu 1943 r., ale w lipcu tegoż roku widzimy go już na stanowisku prokuratora⁵⁸.

Obsługę kancelaryjną Sądu Specjalnego w Radomiu wykonywała grupa kilkunastu urzędników. Najczęściej w rozprawach uczestniczyli Ramthun i Ide. Nieco rzadziej na posiedzeniach protokołowali: Hoffmann, Neumann, i Cilwik. Pozostali urzędnicy pojawiali się na sali sądowej sporadycznie. Byli to: Pieper, Lauterbach, Weinfeld, Barth, Nothnagel i Gliese. Ze względu na wspomnianą wyżej przynależność narodowościową podsądnych konieczne by-

⁵⁴ APR, GDR, sygn. 210, k. 15.

⁵⁵ APR, Wyższy Sąd Niemiecki w Radomiu (dalej: WSNR), sygn.: 1,2,3,4,5,7; APR, Sąd Niemiecki w Radomiu (dalej: SNR), sygn. 14, k. 10; APR, GDR, sygn. 210, k. 14, sygn. 214, k. 9, sygn. 222, k. 17.

⁵⁶ D. Majer, dz.cyt., s. 857-858. Przytoczone w niniejszym akapicie nazwiska sędziów niemieckich ustaliłem na podstawie akt sądowych. Niestety akta te nie zawierają imion, dlatego w wypadku większości prawników i urzędników wymienionych w dalszych fragmentach artykułu również zdołałem odnaleźć tylko nazwiska.

⁵⁷ APR, SSR, sygn.: 23,81, 202. G. Hubernagel był też autorem artykułu o tworzeniu i zadaniach sądów niemieckich w GG. G. Hubernagel, *Aufbau und Aufgaben der deutschen Gerichte im Genelagouvernement*, „Deutsches Recht” 1941, 1, s. 8–11.

⁵⁸ Tamże, sygn.: 40,158.

ło zapewnienie tłumacza na rozprawach sądowych. Funkcję tę wypełniał najczęściej Szambelan, pozostali tłumacze pojawiali się przed sądem znacznie rzadziej. Byli to: Filipiak, Wełna, Urban, Frankenberg, Wróblewska, Marcinkowski, Szczepaniak i Jasny.

Warto także zwrócić uwagę na udział adwokatów niemieckich w postępowaniach przed Sądem Specjalnym w Radomiu. Zawód adwokacki mogli wykonywać wszyscy, którym przysługiwały takie uprawnienia w Rzeszy Niemieckiej oraz adwokaci pochodzenia niemieckiego, dopuszczeni do spełniania tych funkcji w Generalnym Gubernatorstwie. Do wykonywania praktyki adwokackiej niezbędne było zezwolenie kierownika głównego wydziału sprawiedliwości. Dotyczyło otwarcia kancelarii w jednej, określonej miejscowości i mogło być opatrzone warunkiem występowania tylko przed oznaczonym sądem. Adwokaci musieli prowadzić sprawy osobiście i nie mogli równoległe wykonywać praktyki w Rzeszy. Podlegali nadzorowi kierownika wydziału sprawiedliwości przy urzędzie gubernatora dystryktu⁵⁹. Najczęściej występował przed sądem adwokat niemiecki Heinz Schmitz, który rozpoczął praktykę przed Sądem Specjalnym w Radomiu na początku 1941 r. Do pierwszej dekady lutego używał pieczętki z Rzeszy. Wynikało z niej, że dotychczas prowadził obsługę prawną na terenie Zagłębia Ruhry i mógł stawać przed następującymi sądami: Amtsgericht in Mülheim i Landgericht in Duisburg. Od 13 II 1941 r. używał w pismach procesowych już adresu radomskiego⁶⁰. Heinz Schmitz wystąpił przed Sądem Specjalnym w Radomiu w kilkudziesięciu sprawach reprezentując oskarżonych Niemców i Polaków, natomiast nie znalazłem danych potwierdzających, że bronił też oskarżonych Żydów. Warto dodać, iż Heinz Schmitz został również powołany na stanowisko notariusza dla dystryktu radomskiego. Znacznie rzadziej stawał przed sądem specjalnym adwokat niemiecki Karl Vilinger, który również miał swoją siedzibę w Radomiu. Wymienieni wyżej dwaj przedstawiciele niemieckiej palestry pojawiali się także na posiedzeniach Wyższego Sądu Niemieckiego w Radomiu⁶¹. Poza nimi wymienić można adwokata dra Gerharda Schmidta, który podał Sądowi Specjalnemu w Radomiu swój tymczasowy adres w hotelu „Bristol” w Warszawie i stającego z substytucji adwokata Frübussa⁶². Występowali oni jednak przed sądem sporadycznie. W jednej ze spraw pojawił się też adwokat niemiecki z Gliwic Joachimski i został dopuszczony przez sąd do reprezentowania oskarżonego⁶³. Liczba adwokatów niemieckich pracujących w czasie okupacji w dystrykcie radomskim była jednak o wiele większa. Naj-

⁵⁹ A. Weh, dz.cyt., C 120, § 4; C 135, Rozporządzenie z 13 IX 1940 r. o niemieckich adwokatach w Generalnym Gubernatorstwie, § 1-4; L. Wolfgramm, *Deutsche Rechtsanwälte und deutsche Notare im Generalgouvernement*, Deutsches Recht 1942, Heft 43/44, s. 1428-1429.

⁶⁰ APR,SSR, sygn.: 54.72.

⁶¹ APR, WSNR, sygn.: 1, k. 31,35; sygn. 2, k. 25.

⁶² APR,SSR, sygn.: 61.89.

⁶³ Tamże, sygn. 201.

częściej zatrudnieni oni byli w różnych organach administracji. Na przykład adwokat i notariusz niemiecki Stockheck był kierownikiem oddziału personalnego, a także stał na czele kancelarii prezydialnej w urzędzie gubernatora dystryktu. Wydziałem gospodarki zarządzał adwokat Wetzel, a zastępcą kierownika wydziału spraw wewnętrznych był adwokat dr Adler. W tym wydziale był zatrudniony także adwokat dr Wrobbel⁶⁴. Nie jest to na pewno lista zamknięta. Prawnicy niemieccy występowali też w postępowaniach cywilnych przed Sądem Niemieckim w Radomiu jako opiekunowie małoletnich dzieci pochodzenia niemieckiego⁶⁵.

Cechą specyficzną ośrodka radomskiego był udział polskich adwokatów w postępowaniach przed niemieckimi sądami okupacyjnymi. Był to prawie zupełny ewenement w Generalnym Gubernatorstwie. Poza dystryktem radomskim przez pewien czas takie prawo mieli członkowie Komisarycznej Rady Adwokackiej w Warszawie oraz czterej adwokaci pracujący w organizacji Patronat, którzy uzyskali jednak tylko prawo przeglądania akt⁶⁶. Tymczasem adwokaci radomscy zostali dopuszczeni do wszelkich czynności procesowych przed Sądem Specjalnym w Radomiu. Byli to adwokaci: Józef Bramski, Edmund Masiak, Stanisław Berger i Wacław Walkiewicz⁶⁷. Edmund Masiak występował także przed Wyższym Sądem Niemieckim w Radomiu⁶⁸. Niewykluczone, że te nadzwyczajne uprawnienia adwokatów w Radomiu, których nie miały pozostałe środowiska polskiej palestry w Generalnym Gubernatorstwie, związane były z osobą prezesa Sądu Apelacyjnego w Radomiu dra Witolda Prądzyńskiego. Był on dobrym znajomym generalnego gubernatora Hansa Franka jeszcze sprzed wojny⁶⁹.

Ramy niniejszego opracowania nie pozwalają na głębszą analizę prawnokarną orzecznictwa Sądu Specjalnego w Radomiu. Wydaje się, że taka analiza pozwoliłaby ocenić pracę niemieckich sędziów, prokuratorów i adwokatów oraz stwierdzić czy podejmowane przez nich działania były zgodne z ówczesnym prawem. Interesujący jest zwłaszcza aspekt narodowościowy w orzecznictwie sądów specjalnych. Edmund Zarzycki w powoływanych wyżej pracach udowodnił, że oskarżeni Polacy byli karani znacznie surowiej od

⁶⁴ APR, GDR, sygn. 18, k. 76, sygn. 202, k. 1, 10.

⁶⁵ Np. adwokat Karl Villinger, czy prokurator (były notariusz w Niemczech) Karl Ballat. APR, SNR, sygn. 3, k. 7-9, sygn. 11, k. 1. O udziale adwokatów niemieckich w wojennym i okupacyjnym wymiarze sprawiedliwości, zob. bliżej E. Douma, *Rechtsanwälte als Staatsdiener. Der „Einsatz“ der Rechtsanwälte in der Justiz während des Zweiten Weltkrieges* [w] Justiz und Nationalsozialismus. Juristische Zeitgeschichte, Bd. 1, Hrsg. von Justizministerium des Landes Nordrhein – Westphalen 1993, s. 103–130.

⁶⁶ K. Pędowski, *Patronat – historia i program działania w przyszłości*, Palestra 1982, nr 6-7, s. 65-66.

⁶⁷ APR, SSR, sygn.: 23,47,64,65,71,143, 162,190,200,204.

⁶⁸ APR, WSNR, sygn.: 3,7.

⁶⁹ W. Bayer, *Konspiracyjna organizacja i działalność adwokatury polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, Palestra 1983, nr 8, s. 23-24.

Niemców przez sądy specjalne funkcjonujące na Pomorzu Gdańskim. Z drugiej strony we wspomnieniach adwokata niemieckiego Günthera Nollau, który wykonywał praktykę adwokacką w Krakowie w czasie okupacji znaleźć można opinię diametralnie odmienną. Günther Nollau twierdzi, że sądy w Generalnym Gubernatorstwie szczególnie surowo traktowały przestępców Niemców prowadzących nielegalne interesy na czarnym rynku, aby dać dobry przykład miejscowej ludności⁷⁰. Na poparcie swojej tezy podaje jednak tylko jeden przykład orzeczonej kary śmierci. Przytoczony powyżej wyrok Sądu Specjalnego w Radomiu skazujący na śmierć obywatela Rzeszy Niemieckiej zdaje się potwierdzać ten pogląd, ale pamiętać należy że dotyczyło to tylko przestępstw gospodarczych i nie ma żadnych podstaw, aby tezę tę rozszerzać na inne rodzaje przestępstw. Można natomiast zauważyć gorszą pozycję Żydów przy wymierzaniu zastępczych kar więzienia lub aresztu. W wypadku nie uiszczenia kary pieniężnej skazani Żydzi w niektórych sprawach musieliby odbyć karę pozbawienia wolności dwukrotnie dłuższą niż Polacy, czy Niemcy⁷¹.

Bez udokumentowanej, szczegółowej analizy prawno – karnej całego orzecznictwa trudno wysuwać ostateczne wnioski. Wydaje się, że sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie powinny doczekać się kompleksowych opracowań analitycznych uwzględniających judykaturę.

⁷⁰ G. Nollau, *Das Amt. 50 Jahre Zeuge der Geschichte*, München 1978, s. 45.

⁷¹ APR,SSR, sygn.: 38.70.